

*А.О.Гурбик
(Київ)*

Еволюція інститутів волосного самоврядування XIV-XVI ст. в контексті становлення органів місцевого управління Української держави

З другої половини XIV ст. переважна більшість українських земель перебувала під владою Великого князівства Литовського (далі - ВКЛ) /Волинь, Поділля, Київська земля, Чернігово-Сіверщина/ та королівства Польського (Галицька та інші західні землі). В процесі переходу та в перші десятиліття перебування українських земель у складі вказаних держав їхні правлячі кола не проводили активної політики, спрямованої на зміну соціально-

політичного устрою, який склався в Україні в давньоруський період.

Проте, вже в XIV ст., як в інших державах Європи, так в Королівстві Польському та ВКЛ набирали сили процеси державної централізації, що мало своїм наслідком значні зміни в устрої українських земель. Так, з кінця XIV ст. починається ліквідація удільних князівств України, які з часом перетворювались в області (восводства) ВКЛ. Особливістю державної централізації ВКЛ було те, що вона здійснювалась відносно слабкою великокнязівською владою. А тому в Україні поряд з новоствореними землями ще тривалий час існували дрібні удільні князівства, а також відроджувались деякі великі (Київське, Волинське). На терені останніх ще тривалий час зберігались живі сліди попередньої автономії, риси державного життя Київської Русі. І навіть після остаточної ліквідації удільного ладу українських князівств, соціально-економічні умови для чого визріли лише на другу половину XV ст., збереглися особливості управління цими землями. Останні, зокрема, Волинська і Київська отримали особливі уставні грамоти, які фіксували норми місцевого життя у відповідності з їхньою удільною по суті "старовиною".

Проте, в XV ст. відбулися значні подальші зміни адміністративно-територіального строю українських земель, що завдало значного удару давньоруським традиціям управління князівствами, а згодом і землями, і фактично перервало еволюцію традиційних місцевих державних структур.

На українських землях, починаючи з XV ст., поступово вводиться восводське правління і відповідний адміністративно-територіальний поділ, який був запозичений із Польщі (прямо або опосередковано через ВКЛ). Одними з перших статус восводств отримали Галицька Русь та Західне Поділля в 30-і роки XV ст. Довше перехідний період від давньоруської схеми державних структур князівств і земель України до польської затримався на Київщині, Волині та Брацлавщині. Першою з них статус восводства отримала Київська земля у 1471 р., чим Казимир IV прагнув остаточно ліквідувати хоча вже й відносну самостійність цієї землі. Волинське та Брацлавське восводства виникли в результаті реалізації затвердженої віленським сеймом 1565-1566 рр. адміністративно-територіальної реформи.

В рамках воєводства існував повітовий поділ українських земель. Він почав складатися у другій половині XIV ст. в ході еволюції давньоруського волосного устрою, хоча з початку XV ст. зазнав і певного польського впливу. А згодом українські повіти старост-державців були повністю витіснені польською повітовою моделлю. У 1566 р. повіти Київщини, Волині, Брацлавщини, а в 1581 р. Подільського воєводства перетворились в типологічно польські повіти, які являли собою шляхетські судові округи.

Найменше зазнали іноземного впливу та зберегли давньоруські традиції управління на українських землях в XIV-XVI ст. органи місцевого самоврядування. У вказаний період в Україні існували в межах воєводсько-повітових структур волості, які являли собою не лише феодално-адміністративний підрозділ сільської місцевості, але й форму територіальної общини, корені якої ховались в періоді Київської Русі. Управління волосних общин являло собою осередки місцевого самоврядування. На чолі останніх стояли, як правило, волосні старці, яких обирали на загальних вічах. Великокнязівські намісники, щоправда, прагнули посилити свій вплив на волость шляхом нав'язування своїх ставленників на роль волосних старців, а з початку XVI ст. введенням плати з волості при виборах останніх та непомірним збільшенням таких виплат. Хоча з іншого боку збір подібної данини свідчив про визнання за старцями повноважень на управління волосною общиною з боку офіційного представника держави. Про певне значення старців у системі місцевих органів управління свідчив і той факт, що їхні імена стояли на першому, або ж на другому після намісника місці в великокнязівських посланнях у волость.

Для вирішення важливих питань волосного життя старці збирали волощан на віча. В особливих випадках на віча збирались жителі декількох волосних общин, як це відмічалось у документах XVI ст. на Волині. На подібних загальних зібраннях волощани колективно вирішували питання виплати волосних податків, долю спільних коштів волості, розмежування земель, розв'язували спірні питання, розслідували кримінальні справи та чинили суд.

Повсякденні нескладні судові справи (межові, братні спори, майнові сімейні конфлікти і т.п.) старці вирішували самостійно, інколи з допомогою "людей добрих".

Важливою функцією старця було регулювання збору волосних податків які, як правило, накладались на волость в цілому. Старець

робив розкладку податків, організовував їх збір та відправку до великокнязівського скарбу. Поряд з цим старець проводив збір загальних коштів на спільні "потреби волосні", зберігав та за порадою "мужів добрих" розпоряджався волосним скарбом.

Розглядаючи релігійний аспект проблеми слід зазначити, що інститут старців набув поширення у волостях Подніпров'я та Волині. І навіть у XVI ст. документи відзначали існування старців із широкими повноваженнями не лише на терені Київщини (Овруцька, Завшеська, Мозирська, Бчицька, Любецька та ін. волості), але й в сусідніх білоруських волостях (Боброуїська, Любошанська, Свислоцька, Кричевська, Пропойська та ін.) На Волині переважна більшість волостей перейшла у приватне володіння магнатів та шляхти, що значно обмежило компетенцію волосних урядів. У другій половині XVI ст. однією з небагатьох великокнязівських волостей при замку Володимирському залишалась Смідинська волость.

Особливістю устрою Галичини було те, що тут в процесі еволюції давньоруських волостей формувались також "ключі" й "країни". На чолі Галицьких країн, до складу яких, як правило, входили села волоського права, стояли крайники, котрих місцеве населення паралельно часто іменувало давньоруським терміном "староста". Останніх вибирали на загальних зібраннях общинників, які іменувались "збором" із числа князів-керівників окремих сільських громад.

Порівняльний аналіз свідчить про схожість не тільки волосних общин України і волоських країн Галичини, але й про ідентичність волосних старців та волосних віч Київщини, Волині й Брацлавщини з крайниками та вічами-зборами, які побутували в галицьких регіонах волоського та руського права.

Своєрідністю місцевого управління путивльських волостей було те, що на чолі їх громадського самоврядування стояли сотники. Зокрема, інститут сотників існував в Хотенській, Меленській, Биринській, Немирській та Золвяжській волостях, а також в Остерській волості. Сотенно-десятковий устрій з відповідними інститутами сотників та десятників, які стояли на чолі місцевого управління фрагментарно зберігався в Україні у XVI ст. Зокрема крім Путивльщини та Остерщини уряди сотників та десятників документально були зафіксовані в Правобережній Київщині (Білогородський десяток), Волині (Кременецький та Володимирсь-

кий повіт) і Галичині, а також на сусідніх білоруських та російських землях.

Загалом же інститут старців, сотників, старост, як керівників місцевого управління українських земель, еволюціонували з періоду Київської Русі пристосовуючись до нових історичних умов та структури польських та литовських державних органів. Адже сотники поряд з тисяцькими були відомі вже за часів Володимира Святославича (980-1015). Згодом вказані уряди згадувались в XII та XIII ст. Зокрема, в грамоті волинського князя Мстислава (1294).

В цілому інститути громадського самоврядування волосних общин України в XIV-XVI ст., незважаючи на зміну верхніх державних структур та реформування адміністративно-територіального поділу (створення воєводств і повітів), зберігали свою етнічну самобутність, будучи генетичними послідовниками вічного устрою громадського життя періоду Київської Русі. Волосні общини, являючи собою більш-менш замкнуті соціальні утворення, потрапивши навіть до складу іноземних середньовічних держав (ВКЛ, Польщі та ін.), виявились стійкими осередками громадського життя, в яких збереглося традиційне звичаєве право та створені згідно останнього органи місцевого самоврядування, за якими правлячі кола відповідних держав визнавали всі повноваження органів місцевого управління. Проте, процеси зміцнення центральної державної влади (ВКЛ, Королівства Польського), що посилювало вплив на громадське самоврядування волостей з одного боку, а також перехід останніх у володіння світських феодалів та церкви з паралельним руйнуванням волосної альменди з другого, призводили до зростання залежності волосного управління від вищих структур державної влади. Тому з кінця XV ст. все більше спостерігалась двоїстість становища общинної адміністрації яка, з одного боку, як і раніше представляла інтереси волості, а з другого паралельно перетворювалися в посадових осіб королівського та великокнязівського адміністративного апарату, його нижчу ланку.